

ОЦІНОЧНИЙ ФОРМАЛІЗМ У ПРОТИСТОЯННІ З НАДМІРНИМ ФОРМАЛІЗМОМ: КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

EVALUATIVE FORMALISM IN CONFRONTATION WITH EXCESSIVE FORMALISM: EVALUATION CRITERIA IN THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Щербанюк О.В., д.ю.н., професор,
професор Вільноського університету,
завідувач кафедри процесуального права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,

Застосовуючи процедурні правила, суди повинні уникати як надмірного формалізму, який підриває справедливість провадження, так і надмірної гнучкості, що призводить до скасування процедурних вимог, встановлених законами. Йдеться про те, щоб не порушити «правильний баланс між, з одного боку, законною турботою про забезпечення дотримання формальних умов для подання справ до суду, а з іншого – правом доступу до судді». Щоб визначити, чи були національні суди надмірно формальними, суд розглядає справу в цілому, враховуючи її конкретні обставини.

Під час проведення цього розгляду суд часто наполягає на «правовій визначеності» та «правильному здійсненні правосуддя» – двох ключових елементах, які розрізняють надмірний формалізм і прийнятне застосування процесуальних формальностей. Зокрема, вважається, що право доступу до суду порушується по суті, коли його правила перестають служити цілям правової визначеності та належного здійснення правосуддя і становлять своєрідну перешкоду, яка заважає позивачу вирішувати його сперечки компетентним судом по суті.

Формалізм, або форму в широкому розумінні, не слід плутати з формою процедурного акту, розглядаючи окремо. Вона стосується формальної цілісності процесу, що включає не лише форму чи формальності, а особливо розмежування прав та обов'язків процесуальних суб'єктів, координацію їхньої діяльності, впорядкування процедури та організацію процесу з метою досягнення його основних цілей. Форма в широкому розумінні має завдання вказувати межі початку і кінця процесу, обмежувати матеріал, який формується, і встановлювати, в яких межах люди, що діють у процесі, повинні співпрацювати і діяти задля його розвитку. Процедурний формалізм, таким чином, містить саму ідею процесу як організації безладу, що надає передбачуваності всій процедурі.

Ключові слова: надмірний формалізм, доступ до суду, Європейський суд з прав людини, судова практика, справедливість, верховенство права, доступність адміністративного судочинства, принципи права, здійснення судочинства, права людини, адміністративне судочинство.

When applying procedural rules, courts must avoid both excessive formalism, which undermines the fairness of the proceedings, and excessive flexibility, which leads to the abolition of procedural requirements established by laws. It is about not disturbing "the right balance between, on the one hand, the legitimate concern to ensure compliance with the formal conditions for filing cases with the court, and on the other hand, the right of access to the judge." In order to determine whether the domestic courts were excessively formal, the court examines the case as a whole, taking into account its specific circumstances.

During this trial, the court often insists on "legal certainty" and "proper administration of justice" – two key elements that distinguish between excessive formalism and the acceptable application of procedural formalities. In particular, it is considered that the right of access to the court is violated on the merits, when its rules cease to serve the purposes of legal certainty and the proper administration of justice and constitute a kind of obstacle that prevents the plaintiff from resolving his disputes by a competent court on the merits.

Formalism, or form in a broad sense, should not be confused with the form of a procedural act considered separately. It refers to the formal integrity of the process, which includes not only the form or formalities, but especially the delimitation of the abilities and responsibilities of procedural subjects, coordination of their activities, streamlining of the procedure and organization of the process in order to achieve its main objectives. The form in the broad sense has the task of indicating the boundaries of the beginning and end of the process, limiting the material that is being formed, and establishing within what limits the people acting in the process should cooperate and act for its development. The procedural formalism, therefore, contains the very idea of the process as an organization of disorder, which gives predictability to the entire procedure.

Key words: excessive formalism, access to court, European Court of Human Rights, jurisprudence, justice, rule of law, accessibility of administrative justice, principles of law, administration of justice, human rights, administrative justice.

Постановка проблеми. ЄСПЛ є важливою частиною судової практики, яка прагне встановити баланс між формалізмом, виправданим юридичною визначеністю, і надійним здійсненням правосуддя, і надмірністю того ж формалізму, який, ймовірно, становитиме необґрунтовану перешкоду для права на суддю. Надмірний формалізм таким чином становить поняття балансу, яке дозволяє карати надто жорстке застосування процесуальних правил, що порушують фундаментальне право доступу до суду, зберігаючи при цьому законні цілі правової визначеності та правильного здійснення правосуддя.

Мета дослідження є вивчення судової практики Європейського суду з прав людини з питань критеріїв оціночного та надмірного формалізму при здійсненні судочинства.

Ступінь дослідження. Емпіричною базою дослідження виступає судова практика Європейського суду з прав людини.

Виклад матеріалу. Ян Берназюк зазначає, що формалізм – це, здебільшого, позитивне оціночне поняття, яке означає обов'язок всіх суб'єктів (суд, учасники судового

процесу, суб'єкт владних повноважень) дотримуватися процедур, визначених законодавством, нехтування якими призводить до суттєвих негативних наслідків. Надмірний формалізм – це, здебільшого, негативне оціночне поняття, яке означає безумовну вимогу дотримуватися процедур, визначених законодавством, у ситуації, за якої негативні наслідки поступаються принципу розумності (доцільності, раціональності) [1].

С. Короєд вказує, що форми прояву надмірного формалізму в судовій практиці свідчать, що надмірний формалізм зустрічається при трактуванні норм як процесуального, так й матеріального права. При трактуванні норм процесуального права надмірний формалізм перш за все неправомірно обмежує право на доступ до правосуддя як елемента права на справедливий суд (тобто право на звернення до суду як процесуальний аспект права на судовий захист), створюючи сторонам непропорційні перешкоди, не пов'язані із необхідністю суворого дотримання процесуальної форми (якщо такі перешкоди нівелюють саму сутність права на доступ до суду), застосування тих чи

інших вимог якої за конкретних обставин буде очевидно нерозумним і недоцільним. Із надмірним процесуальним формалізмом, як найбільш небезпечний прояв останнього, пов'язане таке правове явище, як правовий пуризм – буквально або обмежувальне тлумачення і застосування процесуальних норм без врахування обставин конкретної справи, коли надається безумовна перевага формі над змістом. Визначення необхідності (доцільності) відступу від суворого трактування процесуальних норм має відбуватись з урахуванням конкретної процесуальної ситуації, в якій підлягає застосуванню та чи інша процесуальна норма, тлумачення якої має здійснюватися судом на користь необхідності забезпечення особі її права на доступ до правосуддя, якщо відступ від певних процесуальних формальностей істотно не впливає на умови реалізації права на пред'явлення позову чи подання апеляційної скарги, але водночас є необхідним для реального забезпечення особи права на доступ до правосуддя та виконання завдання адміністративного (цивільного) судочинства, яке має превалювати над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі і реалізовуватись з урахуванням принципу верховенства права, забезпечуючи гарантії права на справедливий судовий розгляд [2, с. 89].

Г. Бенуа вказує на такі критерії оцінки надмірного формалізму у судовій практиці Європейського суду з прав людини:

1. Баланс між юридичною визначеністю та доступом до суду. Суду, застосовуючи процедурні правила, повинні уникати як надмірного формалізму, який підриває справедливість процесу, так і надмірної гнучкості, що призведе до скасування процедурних вимог, встановлених законами. Право доступу до суду має бути конкретним і ефективним, а не абсолютним, і підлягати неявно прийнятним обмеженням, але воно не може обмежувати відкритий доступ настільки або настільки, щоб порушити саму сутність права.

2. Умови існування надмірного формалізму. Глибокий аналіз судової практики Європейського суду показує, що він визнає надлишок формалізму лише у випадках, коли формалізм, про який йдеться: не був виправданий законною метою, або не був передбачуваним для сторони, яка була його жертвою, або не міг бути здійснений стороною, яка була його жертвою, чи то з матеріальних, чи юридичних причин. Європейський суд з прав людини ухвалив кілька критеріїв для оцінки обмеження права доступу до суду другої інстанції, насамперед його передбачуваності в очах позивача, наявності надмірного навантаження на позивача через будь-які помилки, допущені під час провадження, та надмірного характеру формалізму навколо цього обмеження.

3. Перевірка пропорційності у термінах формалізму. У сфері права доступу до суду Європейський суд здійснює перегляд пропорційності. Використовуючи концепцію «надмірного формалізму», сформованого його судовою практикою, Європейський суд може, наприклад, провести перегляд процесуальних прав, подібний до перегляду *in concreto*. ЄСПЛ є частиною важливої тенденції в судовій практиці, яка прагне встановити баланс між формалізмом, виправданим юридичною визначеністю, і надійним здійсненням правосуддя, і надмірністю того ж формалізму, який, ймовірно, становитиме необґрунтовану перешкоду для права на суддю [6].

У справі *Vučković et autres c. Serbie* [3], Суд часто наголошував, що правило вичерпання національних засобів правового захисту має застосовуватись з певною гнучкістю та без надмірного формалізму (Рінгейзен проти Австрії, 16 липня 1971 року, § 89, Серія А № 13, та Акдівар та інші, згадане вище, § 69). Наприклад, було б надмірно формалістично вимагати від зацікавлених сторін використання засобу правового захисту, використання якого навіть найвищий суд країни не вимагав від них (Д.Х. та інші

проти Чеської Республіки [ВП], № 57325/00, §§ 117 та 118, ЄСПЛ 2007-IV).

В особливій думці, яку поділяють судді Попович, Юдківська та Де Гаetano вказано, що прецедентна практика Суду не схвалює надмірний формалізм. У своєму рішенні у справі Д.Н. та інші проти Чеської Республіки ([GC], № 57325/00, § 116, ECHR 2007-IV), де основним питанням була скарга на дискримінацію, Суд заявив: «[...] Стаття 35 § 1 повинна застосовуватись з певною гнучкістю та без надмірного формалізму. [Суд] також визнав, що це правило не підходить для автоматичного застосування та не є абсолютним; при оцінці дотримання необхідно враховувати обставини справи».

У своєму рішенні у справі М.Д. та інші проти Мальти (№ 64791/10, §§ 34-38, 17 липня 2012 року) [8], де він мав винести рішення за скаргою відповідно до статті 6 Конвенції, Суд розкритикував дуже вузько формалістичний підхід, прийнятий Конституційним судом Мальти під час розгляду конституційної апеляції. У цьому рішенні Суд повторив вищезгаданий уривок з рішення у справі Д.Н. та інші, не згадуючи прямо цю справу, та послався на інші рішення, що підтримують принцип гнучкості, який добре закріплений у його прецедентній практиці. У справі Кадлець проти Чеської Республіки (№ 49478/99, § 26, 25 травня 2004 р.), яка стосувалася доступу до Конституційного Суду та поданих до нього заяв з точки зору справедливості національного провадження, Суд встановив порушення статті 6 Конвенції, зазначивши, зокрема, що:

«Суду, застосовуючи правила процедури, повинні уникати як надмірного формалізму, який би підривав справедливість провадження, так і надмірної гнучкості, яка б призвела до скасування процесуальних вимог, встановлених законом».

У справі Вальхлі проти Франції (№ 35787/03, § 32, 26 липня 2007 р.) [5] Суд також встановив порушення статті 6 Конвенції через надмірний формалізм, проявлений національними судами щодо предмета спору.

Суд підтвердив свою позицію у нещодавньому рішенні у справі *Ateş Mimarlık Mühendislik A.Ş. проти Туреччини* (№ 33275/05, § 39, 25 вересня 2012 року) [7], де він заявив, що формальності не повинні створювати перешкоду для розгляду скарги по суті. Він послався на свою попередню судову практику з цього питання, зокрема на рішення у справі *Walchli*.

З огляду на вищезазначене, а також чітку та точну судову практику Суду, не можемо погодитися з висновком більшості про те, що заявники не вичерпали всі свої національні засоби правового захисту. Вважаємо, що факти справи не можуть призвести до такого висновку, хіба що стаття 35 § 1 тлумачиться надмірно формально, нехтуючи судовою практикою Суду. Отже, ми вважаємо, що Велика палата мала б розглянути справу по суті [1].

У справі «Зубац проти Хорватії» [10], Суд визнав такі критерії надмірного формалізму:

1. У практиці Суду добре закріплено, що «надмірний формалізм» може суперечити вимозі забезпечення практичного та ефективного права на доступ до суду відповідно до статті 6 § 1 Конвенції (див. пункт 77 вище). Зазвичай це трапляється у випадках особливо суворого тлумачення процесуального правила, що перешкоджає розгляду позову заявника по суті, з супутнім ризиком порушення його права на ефективний судовий захист (див. *Běleš* та інші проти Чеської Республіки, № 47273/99, §§ 50-51 та 69, ECHR 2002 IX, та *Walchli* проти Франції, № 35787/03, § 29, 26 липня 2007 року).

2. Оцінка скарги на надмірний формалізм у рішеннях національних судів зазвичай є результатом розгляду справи в цілому (див. вищезгадану справу *Běleš* та інші, § 69), з урахуванням конкретних обставин цієї справи (див., наприклад, *Stagno* проти Бельгії, № 1062/07, §§ 33-35, від 7 липня 2009 року, та *Fatma Nur Erten and Adnan Erten*

проти Туреччини, № 14674/11, §§ 29-32, від 25 листопада 2014 року). Здійснюючи таку оцінку, Суд часто наголошував на питаннях «правової визначеності» та «належного здійснення правосуддя» як двох центральних елементів для проведення розмежування між надмірним формалізмом та прийнятним застосуванням процесуальних формальностей. Зокрема, він постановив, що право на доступ до суду порушується, коли правила перестають служити цілям правової визначеності та належного здійснення правосуддя та утворюють своєрідний бар'єр, який перешкоджає учаснику судового розгляду його справи по суті компетентним судом (див., наприклад, *Kart проти Туреччини* [ВП], № 8917/05, § 79 in fine, ECHR 2009 (витяги); див. також *Efstathiou та інші проти Греції*, № 36998/02, § 24 in fine, 27 липня 2006 року, та *Eşim проти Туреччини*, № 59601/09, § 21, 17 вересня 2013 року).

У частково окремій думці суддів у справі «Фаббрі та інші проти Сан-Маріно» вказано, що у практиці Суду добре встановлено, що «надмірний формалізм» може підірвати гарантію конкретного та ефективного права на доступ до суду, закріпленого у статті 6 § 1 Конвенції. З віктимологічної точки зору, така відсутність гнучкості може мати негативні наслідки, і вона може здаватися ігноруванням орієнтованого на жертву підходу, який зараз широко прийнятий [11].

У справі «V. c. Royaume-Uni» [4], Суд зазначив, що процедура відповідала формальностям кримінального судочинства для дорослих: судді та адвокати носили мантії та перуки. Однак, вона була дещо змінена, щоб врахувати вік підсудних. Їх сиділи поруч із соціальними працівниками на підвищеній лаві. Їхні батьки та адвокати сиділи поруч. Слухання були заплановані на шкільний день (з 10:30 до 15:30, з годинною перервою на обід), і сьогодні була призначена десятихвилинна перерва. Під час цих перерв двом хлопчикам дозволялося приєднатися до батьків та соціальних працівників в ігровому майданчику. Суддя заявив, що він перенесе засідання, якщо соціальні працівники або адвокати захисту вкажуть на те, що діти

виявляють ознаки втоми або стресу, що сталося одного разу.

Надмірний формалізм у вирішенні питання про прийняття позову чи скарги є порушенням права на справедливий суд. Необхідно уникати надмірного, надто формалістичного ставлення до вимог, передбачених законом, оскільки доступ до правосуддя має бути не лише фактичним, а й реальним. Рівень доступу, що забезпечується національним законодавством, має бути достатнім для забезпечення права на суд, враховуючи принцип верховенства права в демократичному суспільстві. Для того, щоб доступ був ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дії, що порушують її права [12, с. 19].

У справі «L'Erblière A.S.B.L. проти Бельгії» надмірний формалізм у цій справі був спричинений тим фактом, що Conseil d'État оголосив неприйнятним запит асоціації-заявника щодо перегляду дозволу на будівництво на тій підставі, що він не містив викладу фактів і не надав Conseil d'État і суддя, які розглядають справу з достатньою інформацією. Суд зазначив, зокрема, що асоціація-заявник додала рішення про надання дозволу на планування до своєї заяви, яка містила детальний виклад фактів, і що вона не могла надати більш вичерпний виклад. У 2011 році Президент Державної ради підтвердив, що рішення Суду було використано як джерело натхнення для нещодавньої прецедентної практики, яка забороняє надмірний формалізм при оцінці прийнятності заяв, поданих до нього [9].

Висновки. Таким чином, ці критерії дозволяють ЄСПЛ проводити збалансований перегляд між необхідним дотриманням процедурних правил і збереженням фундаментального права доступу до суду, караючи надто жорсткі заяви, які підірвали б саму сутність цього права. Аналіз джерел таким чином показує, що Європейський суд вважає, що їх можна узгодити зі статтею 6§ 1 лише за умови, що вони переслідують законну мету і якщо існує розумний співвідношення пропорційності між використаними засобами та досяжною метою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Берназюк Ян. Формалізм та надмірний формалізм: адміністративного судочинства. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_present/Prez_Bernaziuk_24_02_2023_Formalizm.pdf
2. Короєд С.О. Надмірний формалізм як перешкода ефективності адміністративного і цивільного судочинства. *Право і суспільство* № 4/2023. С. 83-91.
3. *Affaire Vučković et autres c. Serbie*. Requêtes nos 17153/11, 17157/11, 17160/11, 17163/11, 17168/11, 17173/11, 17178/11, 17181/11, 17182/11, 17186/11, 17343/11, 17344/11, 17362/11, 17364/11, 17367/11, 17370/11, 17372/11, 17377/11, 17380/11, 17382/11, 17386/11, 17421/11, 17424/11, 17428/11, 17431/11, 17435/11, 17438/11, 17439/11, 17440/11 et 17443/11 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-142276>
4. *Affaire V. c. Royaume-Uni*. Requête n° 24888/94 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-62944>
5. *Affaire Walchli c. France*. Requête no 35787/03 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-81920>
6. Benoit Henry. Qu'entend-on par formalisme excessif en droit processuel? URL: <https://www.village-justice.com/articles/entend-par-formalisme-excessif-droit-processuel,55154.html>
7. *Case of Ateş Mimarlık Mühendislik A.Ş. v. Turkey*. Application no. 33275/05 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-113441>
8. *Case of M.D. and Others v. Malta*. Application no. 64791/10 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-112206>
9. *Case of L'Erblière A.S.B.L. v. Belgium*. Application no. 49230/07 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-91492>
10. *Case of Zubac v. Croatia*. Application no. 40160/12 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-181821>
11. Opinion partiellement dissidente commune aux juges Bošnjak, Pastor Vilanova, Küris, Jelić, Felici, Guerra Martins et Derenčinović. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-237240>
12. Shcherbaniuk O., Bohdanevych T. The Doctrine of Excessive Formalism in the Legal Theory and Practice of the European Court of Human Rights. *Frontiers in Law*, 2024, 3, 15-21 pp.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025